

Българите в Северното Причерноморие

ИЗСЛЕДВАНИЯ И МАТЕРИАЛИ

ТОМСЕДМИ

ЗА БЪКЛИЦИТЕ В СРЕДНОВЕКОВНА БЪЛГАРИЯ

Йордан Алекснев

Глинените бъклицы са рядко срещани съдове през Средновековието не само в българските земи, но и на територията на днешна Русия, Средна Азия и някои средноевропейски страни (на първо място Унгария). Както отбелязва Л. Дончева-Петкова, те “заемат незначително място сред ранносредновековната керамика”¹. По-подробно произхода и разпространението на бъклиците през ранното Средновековие разглежда Р. Рашев в една своя статия². Той споменава и за бъклицы от Второто българско царство (тогава бяха открити първите екземпляри). Рашев е събрал известните дотогава екземпляри, като според него “според формата си описаните бъклицы се разделят на два типа. За главен признак при тяхното определяне приемаме положението на дръжките спрямо гърлото: към първия тип отнася бъклиците със симитрични дръжки, захванати между шийката и раменете, и втори – при които дръжките са заменени от кръгли-отвори-уши”³. Рашев почти игнорира формата на тялото, а точно тя се изменя значително, свързано с промени в предназначението (независимо, че се запазва основната функция).

Ранните бъклицы имат сравнително малки размери (имат вместимост от 1,5 до 2 л). Едната им страна е изпъкнала, а другата равна или вдлъбната (конкавна) за удобство при носене (опирана до бедрото или седлото). Най-често украсата е само върху изпъкналата (лицевата) страна⁴.

По-различни са бъклиците от Второто българско царство – те имат симетрично изпъкнали страни, тялото им лежи върху ниски призматични крачета. Шийката (гърлото) е малко по-високо, а двете дръжки са захванати за средата или долната част на шийката и малко над най-изпъкналата част на тялото. Украсата е много по-богата – кръгове, вълнообразни линии, насечки, най-често различна за двете страни.

Вероятно преходен тип между бъклиците от Първото и Второто царство е откритата на Царевец (на терасата, южно от Патриаршията)⁵. Според Ив. Джамбов тя се “състои от три части: паницообразна, лицева с форма на похлупак и шийка с две дръжки”⁶. Лицевата страна има богата връзана и релефна украса, което е дало основание на автора да направи твърде пресиления извод, че “тези съдове са стояли с лицевата си страна на полици и са имали и декоративна функция”⁷. Джамбов я датира XII – XIV в., но според мен, датировката ѝ може да се стесни до средата на XIII в. Основание за по-ранната датировка дава и бъклицата от Пернишката крепост (намерена заедно с материали от XI в.). По форма тя

прилича на сплескана сфера, а от “едната страна на сферата, точно в средата, се намира плоско кръгло дъно”⁸.

Бъклица със симетрично изпъкнали страни е открита на западния склон на Царевец, която П. Славчев отнася “към края на XIII или първата четвърт на следващото столетие”⁹. Много близка до нея е и бъклицата от Хотница (намерена в средновековното селище в м. “Досело”)¹⁰. Тя има сплескана сферична форма на тялото, което лежи върху ниски призматични крачета. Горен има тясна къса цилиндрична шийка със слабо разширено фуниевидно устие. Двете дръжки (с елипсоидно сечение) са захванати за долната част на шийката и малко над най-изпъкналата част на тялото. Двете равно изпъкнали страни имат богата връзана украса – прави и вълнообразни линии, в различни съчетания за двете страни. Цялата бъклица е покрита с тревистозелена глазура¹¹.

Част от бъклица е открита в манастира “Великата лавра” – запазена е част от стената със следа от основата на дръжката и малка част от изпъкналата страна. Върху нея има следи от сграфито украса. Цялата бъклица е била покрита с плътен слой от жълтеникава глазура върху ангоба¹². Тя има почти пълна аналогия с бъклица от манастира “Свети Архангели” от Призрен¹³. Бъклицата от “Великата лавра” може да се отнесе към втората половина на XIV в., а бъклицата от манастира “Свети Архангели” е отнесена от Весна Бикич към втората половина на XIV до средата на XV в.¹⁴

Типология на средновековните бъклици. За основа е взета формата на тялото на бъклиците. Промяната ѝ е свързана с промяна на функциите. I тип – бъклици с несиметрични страни на тялото – едната по-силно или по-слабо изпъкнала, а другата – равна или вдлъбната. Към него се отнасят почти всички бъклици от Първото българско царство и XI – XII в.¹⁵

II тип – бъклиците, които имат една изпъкнала страна, а другата има форма на отворен пресечен конус (нея Джамбов нарича “паницообразна”) като тялото лежи върху малкия кръг като “дъно”. Към него се отнася бъклицата от Перник (датирана в XI в.) и бъклицата от Царевец (южно от Патриаршията, датирана в XIII в.).

III тип – бъклици със симетрично изпъкнали страни на тялото (силно сплескана сферична форма). Тялото лежи върху призматични крачета. Стените им са богато украсени, а бъклицата от “Великата лавра” е със сграфито украса. Двете дръжки са симетрично извити. Имат значително по-големи размери, а от там и по-голяма вместимост (достигаща до 3 – 3,5 л).

Различават се два варианта:

III А – изпъкналите страни на тялото са “прикрепени” към нисък цилиндър (около 6 до 10 см), с които се свързват изпъкналите страни.

III Б – форма на силно сплескана сфера (при която основата на изпъкналите страни не е подчертана).

Хронологически най-ранни са бъклиците от първи тип, които се отнасят към X – XI в. Подобни бъклици (фляги) от Херсонес и Таврика А. Л. Якобсон отнася към VIII – IX в.¹⁶

Вторият тип, според мен, може да се определи като “преходен” между I и III, отнасян в границите на XI (Пернишката) и XIII в. (Търновската).

Третият тип се отнася към края на XIII и целия XIV в. Той представлява завършения вид на бъклицата като трапезен съд и стои най-близко до етнографските паралели (табл. I).

Предназначение. Колебание съществува и относно предназначението на бъклиците. Р. Рашев отбелязва “особената форма на тези съдове и фактът, че повечето от тях са глазирани, подсказва от една страна, че са били използвани като трапезни съдове. От друга страна наличието на плоска страна дава основание да се допусне, че са служили като амбалажни съдове за индивидуални нужди”¹⁷. Ив. Джамбов (като възприема типологията на Рашев за ранните бъклици, но при него “вида”) приема, че “първите [със срещуположни дръжки – б. м. – Й. Ал] са служили за сервиране на трапезата, а вторите (със срещуположни отвори-уши, б. м.) за пренасяне на такива”¹⁸. За бъклиците от Второто царство той допуска, че “те, както и трапезната “сграфито” керамика са били произведения и с декоративна цел”¹⁹, което е пресилено като извод. След като прави преглед на различните мнения за предназначението им П. Славчев отбелязва, че “през XII – XIV в. стават характерни промени с този вид съдове, когато те във връзка с новото си предназначение – да бъдат на трапезата, получават изправена форма”²⁰.

Безспорно основното предназначение на бъклиците е съхраняване на течности. При първи тип те са “амбалажни съдове за индивидуални нужди”, което се подкрепя от плоската или вдлъбната страна за удобство при носене (опирана до бедрото, завързана с кожена ремъчка), както и сравнително малките размери – около 1,5 – 2 л). Бъклиците от втори и трети тип са пак съдове за течности, но вече стоят на трапезата. Те имат призматични крачета, върху които лежи тялото, богата украса и по-голяма вместимост. По функционалност те стоят близо до стомните и каните.

Не може да не прави впечатление ограниченото разпространение на бъклиците през Първото и Второто царство (около 20 от първи тип и по-малко от десетина от II и III). Точно този факт ме кара да търся някаква, по-различна (вторична) функция от чисто утилитарната. Ако бяха само индивидуални съдове, те трябваше да бъдат широко разпространени поне при номадските народи. Малък е броят им и като “трапезни съдове” (а в сравнение с каните и стомните те са едва ли не единични находки). Дори да допуснем, че има непубликувани екземпляри, че някои фрагментирани съдове са неточно определени картината едва ли ще е по-различна. Малкият брой бъклици трудно може да се обясни и с по-трудната им изработка.

За по-различно, вторично предназначение на бъклиците (фляги) ми дават основание двете фляги, открити в Кой-Крылган кала, които имат от лицевата си страна барелефна украса. Както отбелязва Ю. А. Рапопорт, “една от барелефните композиции украсяващи култовите съдове, намерени в Кой-Крылган кала, предава космогоническия мит, съгласно който изначалния космос се представя като птицеобразно прасъщество и прабожество”²¹ (под. мое – Й. Ал.; вж. табл. II, табл. III), както и надписите от бъклиците в Новочеркаския музей и от станица Кривянская, публикувани от М. И. Артамонов²² (табл. II_{21,3}).

Бъклицата (като реквизит) заема важно място в предсватбените и сватбени обичаи в ново време. Както отбелязва Хр. Вакарелски, сватбата се “открива с поканване (калесване) на гостите. Това извършват калесари (каначи) ... те носят бъклица с вино и съдинки с ракия” (под. мое – Й. Ал.)²³. Ето и друго описание на същия ритуал – “за калесване момците са пременени, носят китки, пешкири през рамо и винаги бъклица или по-рядко павурче. Бъклицата е с китка с червен конец и е превързана с пешкир.” (Под. мое – Й. Ал.)²⁴. Пак там е отбелязано, че “допълнителният сватбен реквизит – предметите, чиято

основна ежедневна функция не е обрядна, са много. Най-голяма е групата от покъщнината. Като изключим някои котлета и крондири, които са преди всичко сватбени, всички останали само временно получават обрядна функция, а след сватбата се използват в ежедневието²⁵. Смятам, че няма да е пресилено, ако потърсим подобна временна обрядна функция на бъклиците и през Второто българско царство. А това, според мен, обяснява и малкото им разпространение.

Бележки:

¹ Дончева-Петкова, Л. Трапезната керамика в България през VIII – XI в. - Археология, 1970, 1, с. 19.

² Рашев, Р. За глинени бъклицы в Средновековна България. - В: Плиска – Преслав, 1, С., 1979, 206 – 209.

³ Пак там.

⁴ По-подробно за тях вж. Рашев, Р. Цит. съч.

⁵ Джамбов, Ив. Колективна находка на средновековни съдове от Царевец (XIII – XIV в.). - МПК, 1978, 1, 43 – 47.

⁶ Пак там.

⁷ Пак там.

⁸ Дончева-Петкова, Л. Трапезната керамика ..., с. 19. От Пернишката крепост са известни още 3 бъклицы. За тях вж. Щерева, И. Керамика XI – XII вв. из области по верхнему течению реки Струмы. - В: Четвърти международен конгрес по славянска археология. Доклади и съобщения, 1, С., 1992, с. 519, 524.

⁹ Славчев, П. За керамичното производство в средновековния Царевец. - Археология, 1978, 4, с. 51.

¹⁰ По-подробно за средновековното селище в м. "Досело" вж. Алексиев, Й. Хотница през Средновековието. - ИИМВТ, XIV, В. Търново, 1999, 163 – 176.

¹¹ Размери на бъклицата: височина 26 см, диаметър на тялото – 18 см, дебелина при най-изпъкналата част на страните – 13 см, приблизителна вместимост 3 – 3,5 л.

¹² Бъклицата ми бе предоставена за публикуване от колегата Константин Тотев, комуто благодаря. Според направената графична възстановка тя има размери (приблизителни) височина (без крачетата) – 30 см, диаметър – 23 см, височина на шийката – 5 – 5,5 см, дебелината при основата на стените е 6 см. Принадлежи към големите бъклицы и има вместимост от 3 – 3,5 л.

¹³ Бнкић, В. Прилог културној стратиграфији манастира Светих архангела код Призрена. - Старинар. нова серија, книга XI VII, Београд, 1996, 279 – 286, сл. 3.

¹⁴ Пак там.

¹⁵ Рашев, Р. Цит. съч.

¹⁶ Якобсон, А. Л. Керамика и керамическое производство Средновековой Таврики. Л., 1979, 38 – 39 (рис. 19).

¹⁷ Рашев, Р. Цит. съч., с. 207.

¹⁸ Джамбов, Ив. Колективна находка от средновековни съдове ..., с. 46.

¹⁹ Пак там.

²⁰ Славчев, П. За керамичното производство ..., с. 51.

²¹ Рапопорт, Ю. А. Космогонический сюжет на хорезмийских сосудах. - В: Средняя Азия в древности и средновековье, М., 1977, 58 – 71, рис. 6, 7, 8, 9.

²² Артамонов, М. И. Надписи на баклажках Новочеркасского музея и на камнях Маяцкого городища. - СА, XIX, 1954, 263 – 268.

²³ Вакарелски, Хр. Етнография на България. С., 1977, с. 477.

²⁴ Етнография на България. III, С., 1985, с. 179.

²⁵ Пак там, с. 178.

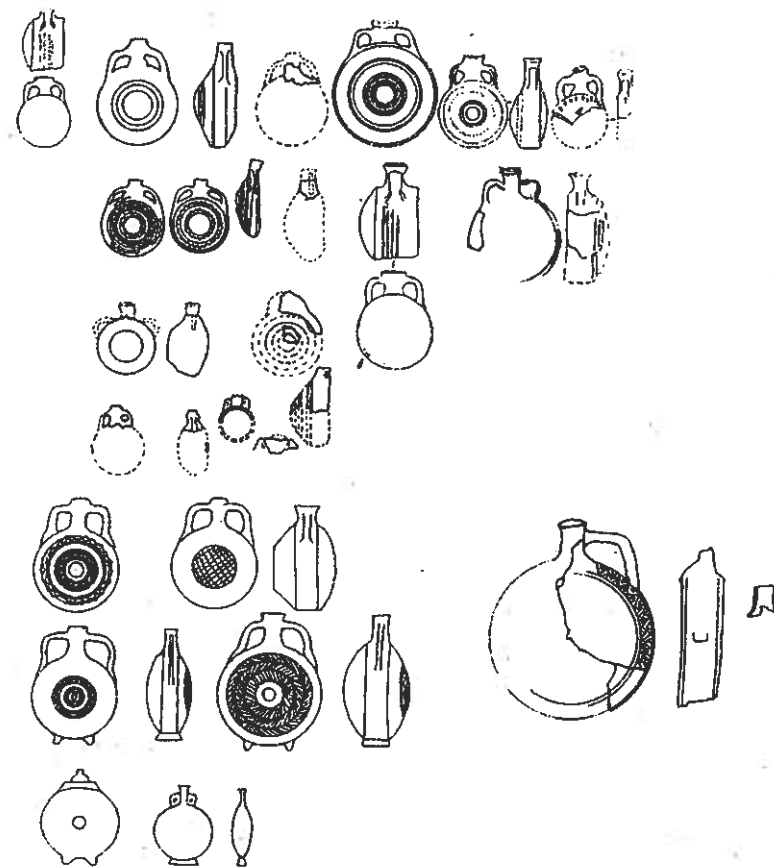

Табл. I.

1 – 4 ред бъклицы от Първото българско царство (по р. Рашев)

5 – 7 ред бъклицы от Второто българско царство (южно от Патриаршията Ив. Джамбов; Хотница, Й. Алексиев западен склон, П. Славчев; от манастира Великата лавра, К. Тотев)

8 ред етнографски паралели

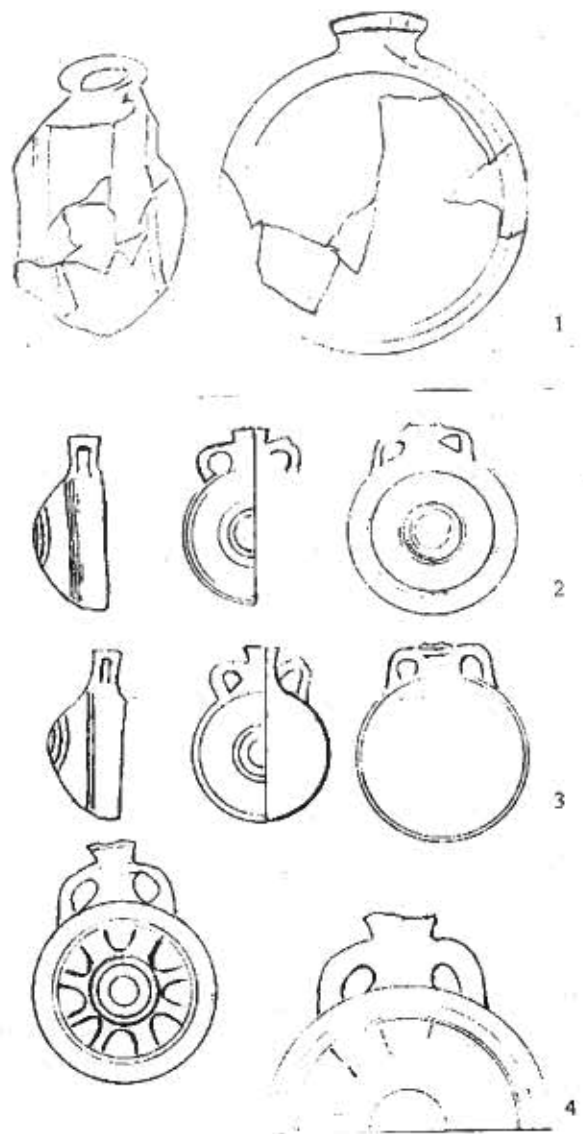

Табл. II.

- 1 ред бѣклица от Кой-Крылганкали
- 2 ред бѣклица от Новочеркаскня музей
- 3 ред бѣклица от станица Кривянска (по М. И. Артамонов)

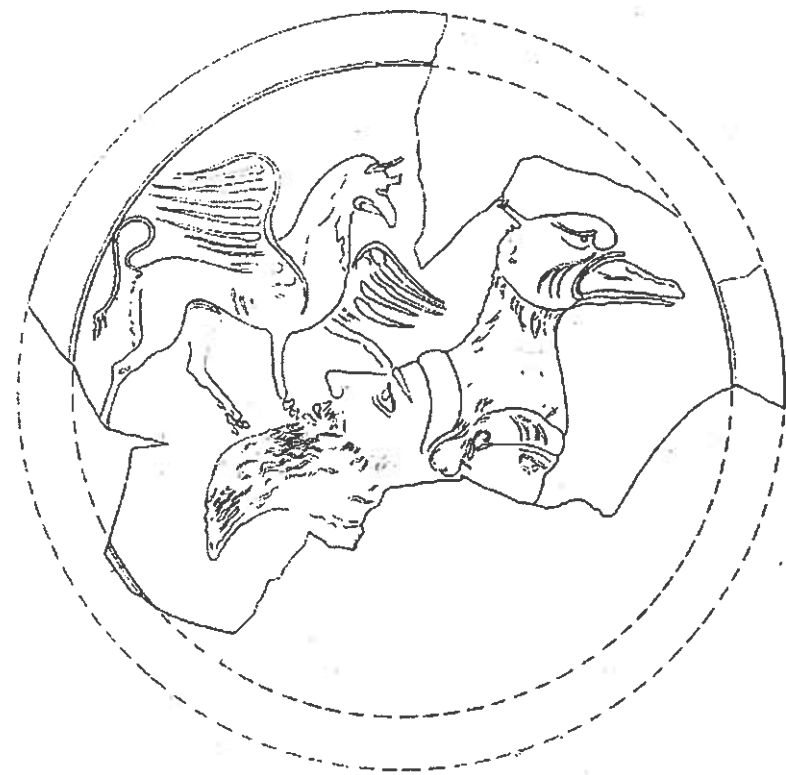
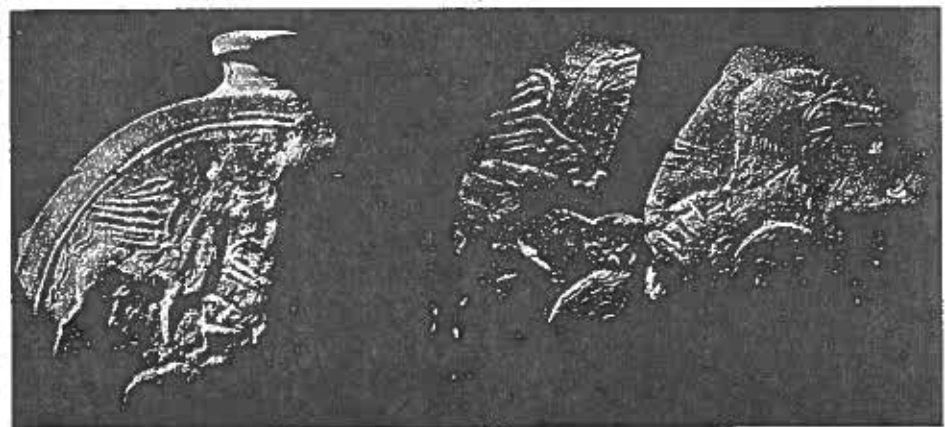
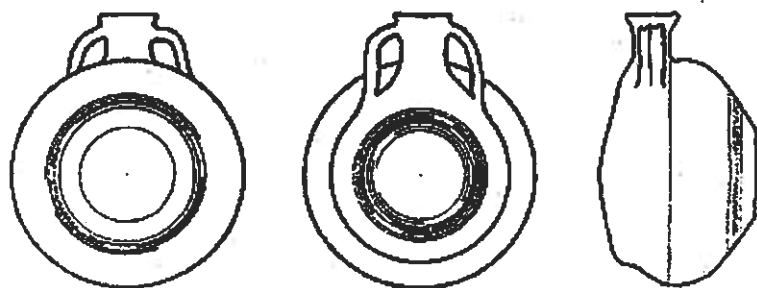
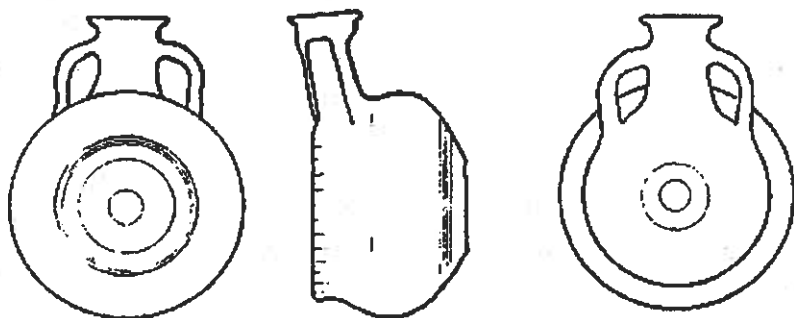

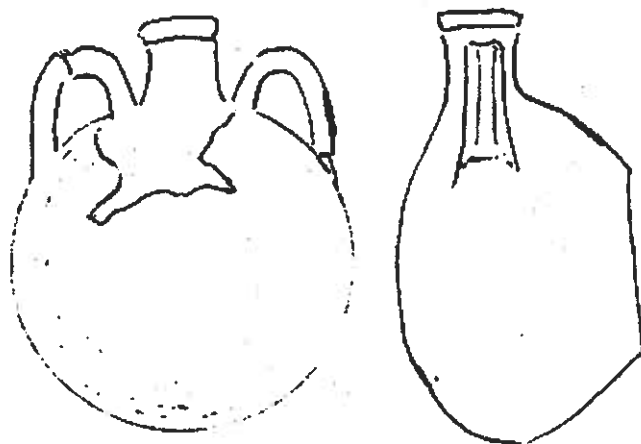
Табл. III. Фрагменти от бѣклицата от Кой-Крылганкали с барелефната украса и графична възстановка на украсата

1

2

3

Табл. IV. Бъклици от Szekszard-Bogyiszlo, strasse (Унгария)